

Gramsci over de passieve revolutie

Matthias Lievens

Is de klassenstrijd vandaag stilgevallen, of woedt ze net heel heftig? Hoewel het mainstream antwoord zeker in de richting van de eerste optie gaat, houden tal van marxisten vol dat de klassenstrijd zich met volle kracht doet gelden. Alleen: het initiatief komt ‘van bovenaf’. Het neoliberalisme is de klassenstrijd van het kapitaal, en de wereld van de arbeid moet maar incasseren. Weinig marxisten hebben er zoveel toe bijgedragen om een dergelijke situatie op een diepgaande manier te begrijpen als Antonio Gramsci. Hij ontwikkelde daartoe zijn theorie van de ‘passieve revolutie’. Die doet recht aan beide boven genoemde mogelijke antwoorden: het gaat wel degelijk om een strijd waarvan het initiatief uitgaat van de bourgeoisie, maar die zo moleculair verloopt dat ze niet altijd zichtbaar is.

Gramsci's gevangenis-schrijftjes laten dikwijls geen kristalheldere conceptualiseringen toe. Toch lijkt het ons mogelijk om zijn theorie van de passieve revolutie te reconstrueren als – in Gramsci's eigen woorden – “een algemeen principe van de politieke wetenschap en kunde.”¹ Over de passieve revolutie zijn ettelijke pagina's volgeschreven. Heel vaak echter wordt erover gesproken in descriptieve zin. Het gaat dan om een omwenteling van de maatschappelijke structuur waarvan het initiatief uitgaat ‘van bovenaf’, d.w.z. vanuit het machtsblok dat de staat schraagt. Daarmee gaat de complexiteit van Gramsci's problematiek voor een stuk verloren. De analyse van de passieve revolutie levert immers een omvattend begrip van wat het betekent politiek-strategisch te handelen in een moderne maatschappij, dat we in wat volgt nader zullen analyseren.

Gramsci breekt met het evolutionistische geschiedenisbegrip en het ‘lege’ tijdsconcept die het denken van de Tweede Internationale tekenden. Elk moment is voor hem een aanknopingspunt en een kans voor politiek handelen, elk gebeuren stelt je voor je politieke verantwoordelijkheid.

Gramsci als strategisch denker

Gramsci's begrip van de passieve revolutie of ‘revolutie-restauratie’ komt niet uit de lucht gevallen. Engels hanteerde het begrip ‘revolutie van bovenaf’ al in zijn analyse van de Duitse eenmaking². Voor hem was dit geen negatief proces dat bestreden moest worden, maar dat aangevuld en overstegen moest worden via een ‘beweging van onderuit’. De notie ‘passieve revolutie’ zelf komt evenwel van de conservatieve denker Vincenzo Cuoco³. Hij beschreef aan de hand van dit begrip het gebrek aan massaparticipatie tijdens de Napolitaanse revolutie van 1799 en de ‘externe’ oorsprong van deze omwenteling.

Gramsci gaat de passieve revolutie echter denken vanuit een complex krachtenveld, als één van de mogelijke oplossingen van de botsing van tegengestelde krachten, waarbij het heersende machtsblok de voorwaarden van zijn politieke, economische en culturele heerschappij zodanig reorganiseert dat een nieuw maatschappelijk evenwicht wordt gevonden binnen een maatschappijformatie die gekenmerkt blijft door de scheiding tussen leiders en geleiden en de private toe-eigening van de meerwaarde, maar waarin de in het geding zijnde krachten mekaar onder nieuwe voorwaarden, in een nieuwe gestalte, tegemoet treden.

Gramsci's denken is steeds tegelijk descriptief, normatief en strategisch. Ook voor zijn analyse van de passieve revolutie gaat dit op. Nooit vervalt Gramsci in een vorm van structuralisme of functionalisme, noch in een eenzijdig utopisch of normatief denken. Hij blijft zichzelf stevast situeren binnen de conjunctuur waarin hij reflecteert en intervenieert, en denkt de sociale en politieke categorieën steeds ook in strategische zin. Dat is een vruchtbare positie om komaf te maken met allerlei sociologische interpretaties van Marx' klassenbegrip.

In zekere zin was Marx' insteek steeds politiek-strategisch. Dat het nooit uitgewerkte hoofdstuk over klassen pas in het derde boek van *Het Kapitaal* op de propen kwam, na de hele analyse van de reproductie (en dus van de staat) wijst al in die richting: klassen zijn geen louter economische realiteiten, maar figuren die doorheen een politieke strijd voortdurend in beweging zijn. Foucault begreep deze strategische inzet: “De sociologen debatteren eindeloos over de vraag wat een klasse is en wie er toe behoort. Maar tot nu toe heeft niemand de kwestie uitgediept van wat nu eigenlijk strijd is. Waarover ik op basis van Marx zou willen discussiëren, is niet het probleem van de sociologie van de klassen, maar van de strategische methode van de strijd.”⁴ Dat staat ook bij Gramsci centraal: hoe vormen en hervormen sociale groepen (Gramsci spreekt nauwelijks over klassen) zich doorheen het conflict? Los van de discussie over Gramsci's concrete politieke keuzes, kunnen zijn teksten als aanknopingspunt dienen voor een denken van het politieke dat subjectiviteit en historiciteit steeds ook in een strategische zin begrijpt.

De geschiedenis is open

Gramsci breekt met het evolutionistische geschiedenisbegrip en het ‘lege’ tijdsconcept die het denken van de Tweede Internationale tekenden. Elk moment is voor hem een aanknopingspunt en een kans voor politiek handelen, elk gebeuren stelt je voor je politieke verantwoordelijkheid. Het is geen toeval dat Gramsci als één van de enige Italiaanse socialisten een actieve – maar niet patriottische – interventie in de Eerste Wereldoorlog bepleitte⁵.

Geschiedenis wordt gemaakt doorheen strategische keuzes. Toch is het historisch verloop niet volstrekt contingent. Onder andere aan de hand van de theorie van de passieve revolutie poogt Gramsci die relatieve openheid van het historisch gebeuren te denken. Een maatschappijformatie als het kapitalisme zal namelijk nooit automatisch ineenstorten, maar kan, binnen een beperkende matrix van krachtsverhoudingen, telkens op zoek gaan naar een nieuw ontwikkelingspotentieel, naar een nieuwe relatieve stabiliteit voorbij tijdelijke crisisfenomenen⁶. De passieve revolutie is zo’n moleculair proces waarbij het heersende machtsblok stap per stap de weg aftast naar zo’n nieuw evenwicht. Of het daarin slaagt, hangt volledig af van de mate waarin antagonistische, subalterne krachten zoals de arbeidersbeweging het de ruimte geven om die stappen te zetten, of omgekeerd, van de mate waarin de heersende sociale groepen erin slagen de subalterne groepen passief te houden.

“Want een maatschappijvorm heeft ‘altijd’ marginale mogelijkheden tot verdere ontwikkeling en organisatorische verbetering, en kan in het bijzonder rekenen op de relatieve zwakte van de rivaliserende progressieve kracht, ten gevolge van diens specifieke karakter en levenswijze. Het is noodzakelijk voor de dominante maatschappelijke vorm om die zwakte in stand te houden.”⁷

Een naïef vooruitgangdenken zoals dat van de Tweede Internationale, waartegen Gramsci hevig ageert, maakt de arbeidersbeweging blind voor de mogelijkheid dat het kapitalisme steeds opnieuw de ruimte kan creëren voor zijn verdere ontwikkeling. Maar ook een eenzijdige focus op de ‘finale opstand’ (de strategie van de

bewegingsoorlog zoals die in het ‘oosten’ met succes werd toegepast) verhindert volgens Gramsci het verzet te organiseren tegen de vele incrementele stappen die de heersende sociale groepen zetten in hun poging hun machtspositie te herstructureren en te herstellen.

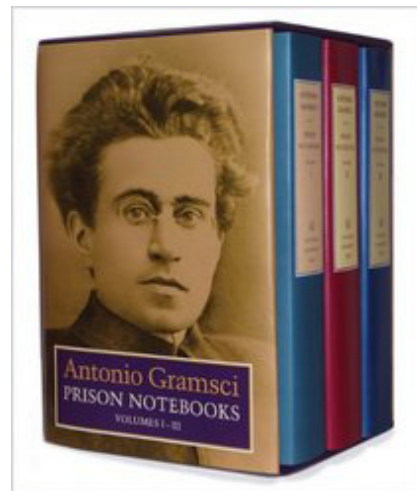
De contradictie is bij Gramsci niet volledig ‘open’, het historisch verloop is niet volledig contingent en chaotisch. Het ontwikkelt zich daarentegen in gestructureerde ruimtes van strategisch handelen, waarbinnen de passieve revolutie één van de mogelijke opties is. In het licht van die beperkte contingentie gaat Gramsci het begrip van de maatschappelijke tegenstelling analyseren, en het fenomeen van de passieve revolutie filosofisch doordenken als één mogelijke ontwikkelingswijze van een bipolaire configuratie. Immers, “de opvatting (van de passieve revolutie, ML) blijft een dialectische – in andere woorden, ze veronderstelt, postuleert zelfs een krachtige antithese die op intransigente wijze al haar ontwikkelingspotentialiteiten aanwendt.”⁸

De passieve revolutie is nooit zomaar een revolutie ‘van bovenaf’, maar kan enkel begrepen worden als een strategische keuze van het heersende machtsblok binnen een configuratie van krachtsverhoudingen waarin een antagonistische kracht potentieel een alternatieve ontwikkelingsweg representeert.

Gramsci fundeert deze historische openheid ietwat onverwacht op een aantal marxiaanse principes, die op het eerste gezicht sterk in aanmerking komen voor een evolutionistische, mechanische interpretatie.

“Het concept van de ‘passieve revolutie’ moet op rigoureuze manier afgeleid worden van de twee fundamentele principes van de politieke wetenschap: 1. dat geen enkele maatschappijformatie verdwijnt zolang de productiekrachten die daarin ontwikkeld zijn nog ruimte vinden om voort te bewegen; 2. dat een maatschappij zich geen taken stelt waarvan de voorwaarden voor de oplossing ervan nog niet ontluiken, etc.”⁹

In een eerste, oppervlakkige lectuur lijken deze principes de afwachtende houding van de Tweede Internationale te funderen. De klassieke sociaaldemocratie bekritiseerde

bijvoorbeeld de overhaasting van het bolsjevisme en andere naoorlogse revolutionaire bewegingen omdat deze de noodzaak van een voorafgaande kapitalistische ontwikkeling niet respecteerden.

Volgens Gramsci moeten deze principes echter in een niet-mechanische of -fatalistische zin worden geïnterpreteerd. In zijn analyse verschijnt de ‘ruimte’ voor de verdere ontwikkeling van de productiekrachten niet als een mechanisch of quasi natuurwetenschappelijk te bepalen terrein van ontwikkeling. Voor Gramsci gaat het hier bij uitstek om een sociaalpolitieke, strategische ruimte, waarin wordt gestreden over de toe-eigening en vormgeving van een oplossing die naar voor wordt geschoven op een crisismoment, een bifurcatiepunt in de maatschappelijke ontwikkeling.

Het komt er voor Gramsci dan ook op aan die ‘ruimte’ te denken, en te zien hoe de heersende sociale groepen die pogen aan te wenden voor de passieve revolutie. Zijn doelstelling is deze ruimte te bezetten om zo’n herstructureringsproces tegen te kunnen gaan. Het ordewoord dat hij daartoe formuleert, is dat van de stellingenoorlog.

De in de eerste plaats economische crises van een moderne, kapitalistische maatschappij worden immers niet onmiddellijk politieke crises. Een moderne staat wordt omgeven door een omvangrijk systeem van loopgraven en kazematten die de economische schokken opvangen, en zowel het resultaat als de voorwaarde zijn van de passieve revolutie. Of een economische crisis ook uitgroeit tot een bredere, maatschappelijke en politieke crisis hangt dus af van de mate waarin subalterne krachten

het antagonisme verder organiseren binnen dit systeem.

Marx' principes van de materialistische geschiedenisopvatting tekenen dus een soort virtuele ruimte van de politiek uit, waarbij een openheid blijft bestaan, zonder dat het historisch verloop volledig contingent wordt. Gramsci wijst erop hoe het vaak subalterne krachten zijn die een mogelijke uitweg uit een crisissituatie belichamen. De heersende sociale groepen strijden op hun beurt om de toe-eigening en herformulering hiervan. Zo zijn de twee belangrijkste passieve revoluties die Gramsci analyseert, de Italiaanse eenmaking en het fordisme, het antwoord op respectievelijk de nationale eenmaking door de Franse revolutie en de massabeweging die deze in gang zette, en de modernisering, socialisering en rationalisering van de economie zoals die door de Turijnse naoorlogse fabrieksradenbeweging werd voorgestaan. Subalterne groepen kunnen op die manier als de motor fungeren die de heersende groepen tot handelen aanzet, en dragen daarenboven via hun creativiteit bij aan de vormgeving van de historische ontwikkeling.

Toe-eigening

In de twee belangrijke voorbeelden van passieve revoluties die Gramsci bespreekt, is dus telkens een verwijzing aanwezig naar een mogelijke alternatieve ontwikkeling, gedragen door een aan het heersende machtsblok antagonistische kracht. De Italiaanse eenmaking kreeg precies gestalte als een passieve revolutie omdat het blok rond Cavour vreesde voor de gevolgen van een massificatie van het eenmakingsproces. Het spook van de Franse revolutie en van het jacobinisme waarde nog steeds rond in Europa. Het vermijden van volksverheffing en van de actieve betrokkenheid van het volk in het eenmakingsproces wordt in die zin voor de protagonisten van de Italiaanse eenmaking uit Piemonte een strategische kwestie.

Gramsci's analyse van het fordisme is in dit opzicht nog duidelijker. De zoektocht naar een nieuwe regulatiewijze binnen de kapitalistische productiewijze verschijnt er expliciet als een antwoord op de alternatieve uitweg uit de crisis zoals die door de fabrieksradenbeweging in Turijn werd geformuleerd. Meer zelfs, de passieve revolutie

van het fordisme wordt voor een stuk een proces van toe-eigening, transformatie en rearticulatie van elementen die door de antagonistische kracht naar voor werden geschoven ter oplossing van de maatschappelijke malaise.

“Een zorgvuldige analyse van de Italiaanse geschiedenis voor 1922, en zelfs tot 1926, die zich niet laat afleiden door externe details maar erin slaagt de wezenlijke momenten van de strijd van de arbeidersklasse te vatten, moet objectief tot de conclusie komen dat het precies de arbeiders waren die nieuwere en modernere industriële vereisten in het leven riepen en deze op hun eigen manier hoog hielden. Het kan ook gesteld worden dat sommige industriëlen deze beweging begrepen en ze trachtten toe te eigenen voor zichzelf. Dat verklaart Agnelli's poging om de *Ordine Nuovo* en haar school te absorberen in het FIAT-complex en zo een school in te richten van arbeiders en technici die gekwalificeerd zijn voor industriële verandering en voor werk met ‘gerationaliseerde’ systemen.”¹⁰

Vormen van rationalisering en van planning waren noodzakelijk om de crisis het hoofd te bieden. Het was de arbeidersbeweging die dit als eerste begreep, en concrete antwoorden poogde te formuleren in de fabrieksraden. Na de mislukking van dit experiment ontstond echter een strijd voor de toe-eigening van deze elementen en de articulatie ervan binnen het eigen maatschappijproject van de sociale groep. Welke sociaalpolitieke kracht kan zich opwerpen als de belichaming van een uitweg uit de crisis, van een hogere ontwikkeling van de productiekrachten, en van een stabiele staat? Dat is de cruciale vraag. Immers, “hoewel hegemonie ethisch-politiek is, moet ze ook economisch zijn, ze moet noodzakelijkerwijze gebaseerd zijn op de beslissende functie die wordt uitgeoefend door de leidende groep in het beslissende knooppunt van de economische activiteit”¹¹. De mogelijkheid tot hegemonie is gebaseerd op het prestige dat de heersende klasse verwerft omwille van haar positie in de wereld van de productie¹².

De introductie van elementen van maatschappelijke planning wordt na de mislukking van de naoorlogse revolutionaire beweging dan ook overgenomen in het fordistische herstructureringsproject. Ook

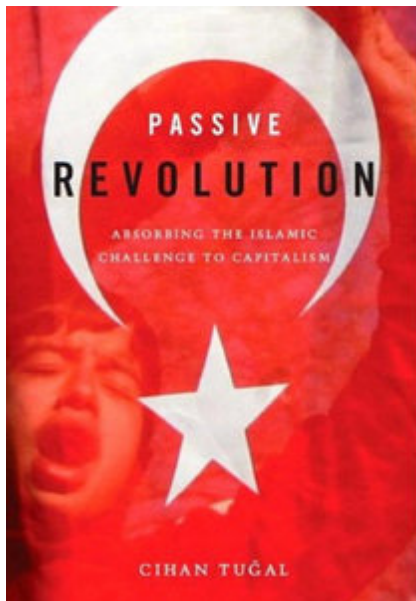
in het fascistisch corporatisme duiken elementen op die in deze richting gaan. “De corporatieve beweging bestaat”, stelt Gramsci bijvoorbeeld vast in zijn analyse van het fascisme. Maar de arbeiders zijn niet in staat deze ontwikkeling opnieuw naar zich toe te trekken en “de strijd te voeren om zelf de vaandeldragers van de beweging te worden.”¹³

De strijd voor de hegemonie is dus niet beperkt tot het terrein van de ideologie en de cultuur of van de politiek en de staat in enge zin. Reeds op het terrein van de economie en van de economische en politieke projecten die op de economische crises een antwoord pogen te formuleren, begint de strijd voor de hegemonie. Het is o.a. de capaciteit om die taken op te lossen en andere sociale groepen van die oplossing te overtuigen, die een groep hegemonisch maakt.

Al te vaak wordt het begrip hegemonie op een culturalistische manier in gevuld. Tal van definities beperken zo de eigenlijke politieke draagwijdte van het begrip, en doen afbreuk aan het politiek-strategisch karakter van Gramsci's denken en aan het feit dat dit strategisch denken de volledige maatschappelijke ruimte omspannt.

Beperkende definities van het hegemoniebegrip moeten dan ook verworpen worden. Zo wordt de hegemonie soms verbonden met specifieke apparaten, zoals in de formule die de uitoefening van de hegemonie in de burgerlijke maatschappij situeert, en die van dominantie in de politieke maatschappij. Nochtans kunnen ook staatsinstellingen in de strikte zin, zoals het parlement of het gerecht, een sleutelrol spelen in de uitoefening van de hegemonie. Zelfs het gebruik van geweld kan in bepaalde omstandigheden een universeel belang vertegenwoordigen en hegemonisch worden. Evenmin kan de hegemonie gereduceerd worden tot een welbepaalde praktijk, zoals die van de ideologie.

Hegemonie is immers in de eerste plaats een begrip dat politiek leiderschap aanduidt met inbegrip van de economische en ideologische dimensies hiervan. Net zoals het tot het attribuut van een productieverhouding kan horen, productiekracht te zijn¹⁴, kan hegemonie een attribuut zijn van een verhouding tussen maatschappelijke groepen in hun politieke, ideologische

en economische structurering. Belangrijk is dat voor Gramsci die kwalificatie van de verhouding tussen heersende en subalterne groepen vooral voor de moderne tijd geldt. Die is immers gekenmerkt door de massificatie van het politiek initiatief en door de noodzaak tot verheffing en actieve mobilisatie en integratie van de massa in het kapitalisme en de moderne staat. Daar ruimt het mechanisch karakter van de verhouding tussen maatschappelijke groepen, die de feodale verhoudingen kenmerkte, plaats voor de poging die verhouding ‘organisch’ te maken¹⁵.

In het bestek van dit artikel kunnen we niet ingaan op het problematisch karakter van deze ‘organische’ metafoor. Wat van belang is, is dat hegemonie cruciaal cirkelt rond de verhouding tussen ‘leiders’ en ‘geleiden’, een bipolaire verhouding die finaal in mekaar kan schuiven in het proces van zelfleiding of zelfbestuur¹⁶.

De passieve revolutie is precies die maatschappelijke transformatie die de private toe-eigening van de meerwaarde en de van de burgerlijke maatschappij gescheiden staat, en dus het onderscheid tussen ‘leiders’ en ‘geleiden’ op één of andere manier reproduceert.

Gramsci lijkt dit onderscheid heel breed te interpreteren. Het gaat hier om elke verhouding die niet deze is van het democratisch zelfbestuur zoals hij dat zelf voorstaat.

“Het eerste element is dat er werkelijk heersers en overheersten bestaan, leiders en geleiden. De hele wetenschap en kunde van de politiek zijn gebaseerd op dit primordiale en (gegeven bepaalde algemene voorwaarden) niet-reduceerbare feit. (...) Gegeven dit feit zal overwogen moeten worden hoe (...) leiders best opgeleid kunnen worden (...). In de vorming van leiders is één premisse fundamenteel: is het de bedoeling dat er altijd heersers en overheersten zouden zijn, of bestaat het doel erin de condities te creëren waaronder die opdeling niet langer noodzakelijk is?”

Zoals gezegd analyseert Gramsci de passieve revolutie als een mogelijke wijze waarop een bipolaire tegenstelling zich ontwikkelt. Precies omdat de passieve revolutie de tegenstelling tussen leiders en geleiden (i.c. de klassenmaatschappij) poogt te bestendigen in een nieuwe gestalte, vertegenwoordigt ze een geaborteerde vorm van de dialectiek. Daarbij komt de antithese niet voluit tot ontwikkeling, maar wordt deels geabsorbeerd door de these die zichzelf op die manier in stand kan houden. Niet enkel de dispositieven die een maatschappelijke kracht naar voor schuift om uit een crisis-situatie te geraken, zijn in die zin het voorwerp van een strijd voor de toe-eigening en vormgeving hiervan. Ook elementen uit de antithetische sociale groep zelf, en bij uitsteking haar politieke leiding, zijn het object van toe-eigening.

“De these ontwikkelt zijn strijdpotentieel in feite tot op het punt waarop het zelfs de zogenaamde vertegenwoordigers van de antithese absorbeert: het is precies hierin dat de passieve revolutie of de revolutie/restauratie bestaat.”¹⁷

Voor dit absorptieproces, waarbij de tegenpool van zijn autonomie, t.t.z. van zijn autonome leiding wordt ontdaan, geldt het transformisme in Gramsci’s analyse van de *Risorgimento* als belangrijkste voorbeeld. De partij die in de strijd voor de Italiaanse eenmaking potentieel de massificatie van dit proces belichaamde, namelijk de Actiepartij van Mazzini en Garibaldi, ontwikkelt zich namelijk niet als een autonome kracht die zich volledig bewust is van de eigen rol en van die van zijn tegenstrever, maar laat zich politiek leiden van buitenaf, vanuit de tegenpool van de *Moderati* onder leiding van Cavour, die zelfs een aantal leidende

elementen van de Actiepartij gaat opsorpen. Op die manier wordt een heersende groep gereproduceerd door “de graduele maar continue absorptie (...) van de actieve elementen die worden geproduceerd door geallieerde groepen – en zelfs van diegene die van antagonistische groepen komen en onverzoenlijk vijandig leken. In deze zin werd politiek leiderschap louter een aspect van de functie van dominantie – in die mate waarin de absorptie van de vijandelijke elites hun onthoofding betekent, en hun vernietiging, vaak voor een lange tijd.”¹⁸

Of het mogelijk is het centrum van de subalterne pool te absorberen en zo een potentieel antagonisme te ontminnen, hangt af van het bewustzijn dat de subalterne krachten hebben van hun eigen positie en van die van hun tegenstander. In Gramsci’s analyse van de *Risorgimento* staat deze problematiek van het bewustzijn centraal. Cavour, de leider van de gematigde partij, die vanuit Piemonte Italië één trachtte te maken, bleek zich volledig bewust van zijn rol en daarenboven ook van die van zijn potentiële tegenstrever, Mazzini¹⁹. Daardoor was de subjectiviteit van de *Moderati* superieur en beslissend²⁰: zij slaagden erin de gedachte van landhervorming, die een massabeweging op gang had kunnen brengen en dus tot de vorming van een alternatief historisch blok aanleiding had kunnen geven, tegen te houden. Mazzini ontbrak het aan inzicht over het belang van een programma van landhervorming om grote massa’s mensen bij het proces te betrekken en op die basis een tegenpool te vormen die Italië op solider basis had kunnen unificeren.

Gramsci vergelijkt in die context de Actiepartij met Proudhons wanbegrip van de dialectiek, waarmee Marx polemiseerde in *De armoede van de filosofie*: “Noch Proudhon noch Mazzini begrepen de noodzaak voor elk lid van een dialectische tegenstelling om te pogen volledig zichzelf te zijn en om alle politieke en morele resources waarover het beschikt in de strijd te gooien; enkel op die manier kan het immers de dialectische ‘overstijging’ van zijn tegenstander realiseren.”²¹

“De afwezigheid onder radicaal-volkse krachten van enig bewustzijn van de rol van de andere zijde weerhield hen ervan om ook volledig bewust te zijn van hun eigen rol; en daarom ook om in de finale

krachtsverhouding te wegen in overeenstemming met hun effectieve interventiekracht; en om een meer geavanceerd resultaat te bereiken, langs meer progressieve en moderne lijnen.”²²

Merk op dat de notie van een ‘hogere’ historisch bewustzijn hier kadert in een strategische opvatting van de politiek, en niet, zoals vaak aan het marxisme wordt toegeschreven, als basis van de legitimiteit van een bepaalde politieke vorm.

De passieve revolutie van de *Risorgimento* kan dus niet begrepen worden los van de internationale dynamiek rond de Franse revolutie en de angst bij de heersende groepen voor haar radicaliteit en massificatie. Vandaar dat tijdens de Italiaanse eenmaking niet gekozen werd voor radicale vernieuwing zoals in Frankrijk, maar dat de feodale groepen die de ruggengraat uitmaakten van het vroegere staatsbestel, gerecycleerd werden als ‘regerende’ i.p.v. ‘heersende’ groep binnen een historisch blok van burgerij en grondeigenaars.

“De oude feodale klassen worden van hun dominante positie gedegradeerd tot een ‘regerende’ positie, maar ze worden niet geëlimineerd, noch is er enige poging om ze te liquideren als een organisch geheel; in plaats van een klasse worden ze een ‘kaste’ met specifieke culturele en psychologische kenmerken, maar niet langer met doorslaggevende economische functies.”²³

Het feit dat niet definitief komaf wordt gemaakt met de oude groepen en hun privileges, verklaart volgens Gramsci de zwakte van de Italiaanse staat, haar scheiding ten opzichte van het volk, en finaal ook de opkomst van het fascisme.

Zoals gesteld worden in het fordisme elementen van planning geïntroduceerd, binnen een kader dat de heersende groepen recycleert en de scheiding tussen ‘leiders’ en ‘geleiden’ onder een nieuwe gestalte reproduceert.

Gramsci’s hypothese luidt: “er is een passieve revolutie in het spel doordat – doorheen wetgevende interventie van de staat, en via corporatieve organisatie – relatief verrijkende veranderingen worden ingevoerd in de economische structuur van het land waarbij een sterke nadruk wordt

gelegd op het element van de ‘productieplanning’; in andere woorden, socialisering en coöperatie in de productiesfeer worden versterkt, zonder evenwel te raken aan de toe-eigening van de winst door bepaalde individuen en groepen (of tenminste zonder verder te gaan dan de regulatie en controle ervan). In het concrete kader van de Italiaanse maatschappelijke verhoudingen was dit de enige oplossing om de productiekrachten van de industrie te ontwikkelen onder de leiding van de traditionele heersende klassen, die in concurrentie verwikkeld waren met meer geavanceerde industriële formaties van landen die grondstoffen monopoliseren en massale kapitaalsommen hebben geaccumuleerd.”²⁴

De naoorlogse economische ontwikkeling in Italië kan volgens Gramsci niet gegarandeerd worden zonder dergelijke elementen van planning. Die maakten ook deel uit van het project van de fabrieksradenbeweging, dat de raden echter niet enkel een economische rol van planning toebedeelde, maar tegelijk ook politieke en culturele functies. Het element van de economische planning en rationalisering werd er ingebed in een omvattend maatschappijproject.

De toe-eigening van dit element van planning binnen de fordistische passieve revolutie zal natuurlijk de betekenis hiervan transformeren. De passieve revolutie moet immers het maatgevend onderscheid van het politieke, dat tussen leiders en geleiden, dat Gramsci wilde opheffen via de raden-democratie, reproduceren en versterken. De rationalisering van de productie zal dan ook gepaard gaan met de gekende Tayloristische scheiding tussen conceptie en uitvoering.

De articulatie van die elementen, die verschillende strijdende groepen trachten toe te eigenen, met dit politieke onderscheid creëert de mogelijkheid om ook de notie van de ‘productiekrachten’ te politiseren: productiekrachten zijn immers altijd het attribuut van sociale verhoudingen, die machtsverhoudingen zijn. Gramsci’s opvatting dat de strijd om de uitweg uit de economische crisis een politieke strijd is, met meerdere mogelijke uitwegen, berust op zijn radicale kritiek van het economisme. Een begrip van de economie als een mechanisch automatisme of een technologisch determinisme kan deze strijd niet

denken. Gramsci’s niet-economistische opvatting van de economie is gebaseerd op Ricardo’s begrip van de “gedetermineerde markt”, dat hij herdefinieert als “equivalent aan een gedetermineerde sociale krachtsverhouding in een gedetermineerde structuur van het productieapparaat, waarbij die relatie wordt gegarandeerd (dat wil zeggen, permanent gemaakt) door een gedetermineerde politieke, morele en juridische superstructuur.”

De expliciete politisering van de notie van de productiekrachten blijft echter achterwege bij Gramsci, hoewel hij hier zeker bouwstenen voor levert²⁵. Die worden echter geproblematiseerd door Gramsci’s suggestie dat ondanks alles de passieve revolutie toch een progressief karakter heeft. In zijn analyse van de *Risorgimento* stelt hij: “De restauraties moeten ‘dynamisch’ beoordeeld worden, als een ‘list van de voorzienigheid’ in Vico’s betekenis.”²⁶ Hertaald naar de analyse van het fordisme zou dit kunnen betekenen dat het fordisme als ‘list van de rede’ elementen zoals planning ontwikkelt die in het licht van de historische ontwikkeling noodzakelijk zijn, maar waarvan de betekenis voor de concrete actoren onbewust blijft. Op die manier dreigt het politieke onderscheid tussen de rationalisering van de fabrieksradenbeweging en die van het fordisme in mekaar te schuiven, of louter beschouwd te worden vanuit een technisch oogpunt.

Compositie

Gramsci blijft een optimist²⁷. De passieve revolutie herstelt de relatieve stabiliteit van het kapitalisme binnen een nieuwe configuratie van de klassenverhouding en van de verhouding staat-burgerlijke maatschappij, maar creëert tegelijk ook een nieuw terrein van strijd en verzet, en van de creatie van nieuwe vormen van antagonisme.

De passieve revolutie is immers ook een ontwikkeling waarbij de polen van de tegenstelling een transformatie ondergaan. Het gaat om een proces van de- en recompositie van de maatschappelijke krachten in het geding. Een nieuw strategisch terrein is hiervan het resultaat: in de passieve revolutie kan een proces worden onderscheiden van “moleculaire veranderingen die in feite progressief de bestaande samenstelling

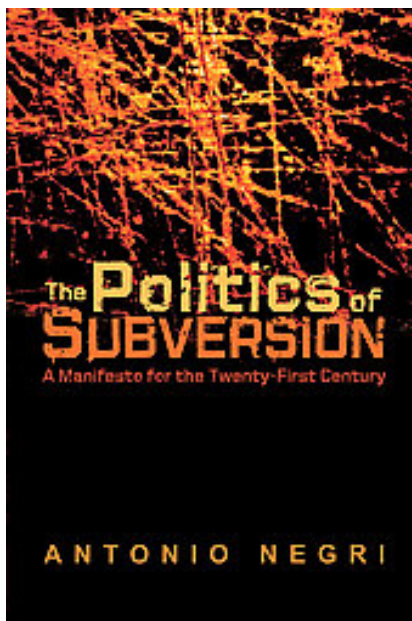
van krachten veranderen, en dus de matrix worden voor nieuwe veranderingen.”²⁸

Dat maakt de structuur van de passieve revolutie zo verschillend van het compromis, of van andere vormen van uitwisseling die vormen van verzet de wind uit de zeilen nemen of trachten te recupereren²⁹. De passieve revolutie is een proces waarbij de dominante pool binnen een interne relatie zichzelf, haar relatie met de andere pool en de verhoudingen waarbinnen die antagonistische pool zich manifesteert, herstructureert. Tot die herstructurering gaat ze over in haar strijd tegen het alternatieve project van de ‘negatie van de negatie’, met als bedoeling de sociale tegenspraken te reorganiseren binnen het kader van de private toe-eigening van de meerwaarde, op basis van de partiële toe-eigening en transformatie van het creatief potentieel van de subalterne pool.

Het gaat om een proces waarbij de heersende groep een proces van politieke, sociale, ideologisch-culturele en technische herschikking of recompositie doormaakt, dat haar pendant heeft in een proces van decompositie van de antagonistische politieke kracht, doordat de voorwaarden waaronder die zich in het heetst van de strijd manifesteerde, gradueel worden getransformeerd. In die zin markeert de passieve revolutie van het fordisme wat Antonio Negri de overgang noemt van de vakarbeider naar de massa-arbeider. Negri verwijst in zijn boek *The Politics of Subversion* trouwens expliciet naar Gramsci³⁰.

Het proces van decompositie impliceert uiteraard een nederlaag voor de antagonistische sociale kracht, die jaren van moleculeair verzet nodig zal hebben om zich doorheen een proces van politieke recompositie en heropbouw opnieuw als politiek protagonist te presenteren.

Die verandering van de samenstelling en wedersamenstelling van sociale krachten vindt plaats op verschillende niveaus. In zijn analyse van het fordisme heeft Gramsci vooral oog voor het meest basale niveau van de technische en sociale relaties op de werkvloer. Zo ziet hij het amerikanisme en fordisme als de omvangrijkste poging ooit in de geschiedenis om op bijzonder korte termijn een nieuw type arbeider en mens te produceren. Henry Ford gaat bijvoorbeeld

bijzondere aandacht hebben voor het moreel gehalte van het privéleven van zijn arbeiders. Taylor wil niet meer of minder dan van zijn arbeiders ‘getrainde gorilla’s’ maken. Daarmee wordt de protagonist van de fabrieksradenbeweging, de vakarbeider, gradueel vervangen door een totaal nieuw type arbeider.

“Taylor drukt in feite met brutaal cynisme het doel uit van de Amerikaanse maatschappij – in de arbeider tot de hoogste graad automatische en mechanische attitudes ontwikkelen en de oude psycho-fysieke band van de gekwalificeerde professionele arbeid breken, die een zekere actieve deelname van de intelligentie, de fantasie en initiatief vanuit de arbeider veronderstelt, en de productieoperaties reduceren tot het louter mechanische, fysische aspect ervan. Maar deze zaken zijn in de realiteit niet origineel of nieuw: ze vertegenwoordigen simpelweg de meest recente fase van een lang proces dat begon met het industrialisme zelf. De huidige fase is meer intens dan voorgaande fasen, en manifesteert zichzelf onder brutalere vormen, maar het is een fase die zelf overstegen zal worden door de creatie van een psycho-fysieke band van een nieuw type, verschillend van zijn voorganger en ongetwijfeld superieur eraan.”³¹

Het nieuw relatief evenwicht als resultaat van de passieve revolutie blijft echter broos, contradictorisch. De maatschappelijke contradicties worden gerearticuleerd onder een andere gedaante, in een andere configuratie, die echter steeds weer

voorlopig blijft. In de nieuwe gestalte die de relatie tussen ‘leiders’ en ‘geleiden’ aanneemt, en in de nieuwe figuur van de subalterne pool, ziet Gramsci immers kansen voor verzet. Zo meent hij – achteraf bekeken ongetwijfeld al te optimistisch³² – dat het taylorisme niet de geestelijke dood van de arbeider betekent, maar integendeel, nieuwe kansen biedt voor een bevrijd bewustzijn, en dus voor vormen van verzet.

“Wat echt gebeurt eens het aanpassingsproces voleindigd is, is dat het brein van de arbeider, eerder dan gemummificeerd te zijn, een toestand van complete vrijheid bereikt. Het enige wat compleet gemechaniseerd is, is de fysieke beweging.”

Net zoals mensen, eens ze het stappen geleerd hebben, niet meer moeten nadenken bij het wandelen, zo krijgt de geest van de tayloristisch “getrainde gorilla” vrij spel voor een denken dat “verre van conformistisch” is ...

De ruimte die bestaat of gecreëerd wordt voor verzet, hangt ook samen met het feit dat de passieve revolutie geen echte hegemonische relatie gestalte kan geven. De subjecttransformatie die van bovenaf wordt beoogd, resulteert in een zwakke identificatie van onderuit met het project van de passieve revolutie. Gramsci legt in zijn analyse van het morele, puriteinse offensief van industriële als Ford de vinger op de wonde. De pogingen om een nieuw type mens te creëren dat geschikt is voor de gerationaliseerde kapitalistische productie, resulteren noodgedwongen in een ‘psycho-fysisch evenwicht’ dat erg zwak blijft. Vandaar de enorme noodzaak voor industriële om allerlei disciplinerings-technieken te blijven toepassen, met als hoogtepunt de inspectiediensten die de industriële opzetten om het privéleven van hun werknemers en hun morele levenswandel te controleren.

Een rationaliseringsproces kan pas echt slagen wanneer het gedragen wordt door een zelftransformatie van de subjecten in kwestie.

“Dit evenwicht kan enkel iets puur extern en mechanisch zijn, maar het kan geïnternaliseerd worden als het voorgesteld wordt door de arbeider zelf, en niet van buitenaf,

als het wordt voorgesteld door een nieuwe maatschappijvorm, met geschikte en oorspronkelijke methodes.”

Opnieuw zien we hier hoe het maatgevende onderscheid van de politiek, dat tussen leiders en geleiden, Gramsci's denken over de passieve revolutie en het alternatief dat hij hiervoor bepleit, vormgeeft. Het proces van de passieve revolutie beperkt zijn eigen slaagkansen. Het doel van de passieve revolutie, de reproductie van deze scheiding, impliceert dat het initiatief voor deze transformatie bij de heersende pool blijft liggen, en het eindresultaat een zwak evenwicht blijft dat weinig gedragen wordt door de subalterne groepen, die steeds een vorm van antagonisme behouden dat kan leiden tot openlijke contestatie.

Ook in zijn analyse van de *Risorgimento* wijst Gramsci erop dat de nieuwgevormde Italiaanse staat, precies omwille van de sturing van bovenaf en de gebrekkige massaparticipatie een zwakke staat blijft, met een gebrekkige hegemonie over en participatie van de volkse massa. Het is precies dit zwakke evenwicht dat het terrein vrijlaat voor de arbeidersbeweging om een eigen project van politieke, ideologische en economische eenmaking van Italië op een andere grondslag (de radendemocratie) naar voor te schuiven.

De passieve revolutie is tevens het mechanisme dat aan de basis ligt van de enorme aangroei van de moderne staat. Het is precies doorheen de staat en de herstructurering hiervan dat de heersende sociale groepen de passieve revolutie doorvoeren, en de scheiding tussen staat en maatschappij als manifestatie van de scheiding tussen leiders en geleiden, reproduceren. Om dit proces van economische, politieke en ideologische herstructurering vanuit de staat tot een goed einde te brengen, is echter een steeds verdergaande interventie van de staat in alle maatschappelijke geleidingen noodzakelijk. Volgens Gramsci is de staat altijd aanwezig in de andere maatschappelijke domeinen: ook *laissez-faire* is een vorm van staatsregulatie. “Het is een weloverwogen beleid”, zegt Gramsci, “bewust van zijn eigen doelstellingen, en niet de spontane, automatische uitdrukking van economische feiten.”³³ De staat komt tussen op elk moment van het economische leven³⁴. Aan de markt gaat altijd een

maatschappelijk-politieke constituerend vooraf.

Door de passieve revolutie van het fordisme gaat niet enkel het element van bewuste planning (en dus van aanwassende bureaucratie) een grotere rol spelen in dit regulatieproces. De maatschappelijke verhoudingen worden er ook mogelijk in toenemende mate door gepolitiseerd. Ook hier toont de passieve revolutie zijn contradictorisch, en dus beperkt karakter: de passieve revolutie is een poging van de heersende groepen om het politiek initiatief te behouden en opnieuw te monopoliseren, het uit handen te nemen van de subalterne krachten. Dat doen die groepen door middel van de staat, die in omvang toeneemt doorheen zijn bewuste ingreep in een reeks maatschappelijke verhoudingen. Daardoor riskeren ze echter die verhoudingen te bevestigen of te transformeren als potentieel politiek geladen maatschappelijke verhoudingen, tot ‘loopgraven en kazematten’ die de inzet kunnen worden van politieke strijd. Ook dit fenomeen van de toenemende, maar latente politisering van nagenoeg alle maatschappelijke verhoudingen verbreedt dus potentieel het terrein van strijd en verzet.

Antipassieve revolutie

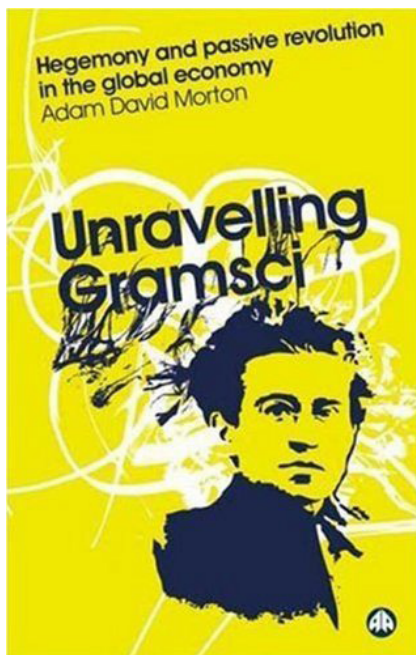
Deze toenemend complexe vertakking van het terrein van strijd in een geheel van instituties en sociale verhoudingen moet volgens Gramsci resulteren in een nieuwe wijze van strategisch handelen: de stellingenoorlog. Men kiest niet vrij het type strijd en het terrein waarop die moet worden geleverd³⁵. In een maatschappijformatie waarin de burgerlijke maatschappij niet langer “primordiaal en gelatienus” is, wordt de bewegingsoorlog als strategie volslagen onmachtig, en wordt de cruciale inzet het bezetten en modelleren van de vele, onderling verweven plaatsen en momenten van de politieke macht. Dit geldt voor de verschillende maatschappelijke krachten die naar hegemonie streven.

De stellingenoorlog van het heersende machtsblok is de passieve revolutie. Voor subalterne krachten kan dat echter niet het geval zijn. Gramsci polemiseert dan ook hevig tegen pogingen om de passieve revolutie als strategie voor de ondergeschikte groepen naar voor te schuiven. Zo beschouwt hij het Gandhisme en het

Tolstoïsme als naïeve theoretisering van de passieve revolutie³⁶. Ook het stalinisme en de sociaaldemocratie zijn in die val getrapt³⁷.

Gramsci pleit integendeel voor de creatie van een sterke antithese die zijn eigen autonomie ontwikkelt. Tegenover de passieve revolutie moet een strategie ontwikkeld worden die de historische dialectiek volledig kan voltrekken, en die we de antipassieve revolutie kunnen noemen³⁸. Hoewel Gramsci beide strategieën vormen van ‘stellingenoorlog’ noemt, is met hun verschillende sociale inhoud ook een andere politieke vorm verbonden. Het doel van het concept ‘passieve revolutie’ is zoals gezegd de wijze waarop een fundamentele maatschappelijke tegenspraak zich ontwikkelt, na te gaan. Vorm en inhoud zijn echter niet te scheiden: de passieve revolutie als vorm van het omwentelingsproces kan niet worden gescheiden van zijn sociale en politieke inhoud (de reproductie van het onderscheid tussen leiders en geleiden). Gramsci's doel is echter de verhouding leiders-geleiden en *bourgeois-citoyen* radicaal te omwentelen. Het terrein van de stellingenoorlog geeft nieuwe kansen om de massa zelf het politiek initiatief te laten nemen, wars van elke vorm van substitutiesisme, waartoe de bewegingsoorlog neigde. Gramsci knoopt hier aan bij de fundamentele gedachte van Marx over het belang van zelfemancipatie: “de emancipatie van de werkende klassen moet veroverd worden door de werkende klassen zelf”³⁹. De stellingenoorlog van de subalterne kracht is dan ook gebaseerd op zelfactiviteit en democratische centralisatie, en kan daardoor de zwakke hegemonie overwinnen van de passieve revolutie. Het winnen van de hegemonie doorheen een succesvolle stellingenoorlog is veel stabielere dan het winnen van de macht via de bewegingsoorlog. “Eens hij is gewonnen, is de ‘stellingenoorlog’ definitief gewonnen.”⁴⁰

De stellingenoorlog is dus diffuus en capillair⁴¹, en heeft niet het geconcentreerde en momentane karakter van de bewegingsoorlog. Dit impliceert niet dat Gramsci het moment van de opstand miskent. De verandering van het strategisch terrein geeft de bewegingsoorlog een beperkte rol, voorafgegaan door politieke en ideologische voorbereiding doorheen een soort capillair verzet⁴². Ook in de krijgskunde noteert

Gramsci een blijvende rol voor de bewegingsoorlog, maar dan gereduceerd tot een tactisch moment, en niet langer als strategisch devies.

Neoliberalisme als passieve revolutie?

Een open vraag is het, in welke mate Gramsci's analyses een verhelderend licht kunnen werpen op de huidige transformaties van het kapitalisme in neoliberale zin. In het bestek van deze tekst kan hiervoor enkel een aantal aanzetten worden geleverd.

Na een cyclus van strijd, symbolisch gerepresenteerd door de Franse mei '68, het Tet-offensief en de Praagse lente, en het opnieuw opduiken van het crisisverschijnsel vanaf eind jaren '60, is vanaf eind jaren '70 wereldwijd een transformatieproces in gang gezet. Het ging hier om een 'trial and error'-proces van politieke herschikking rond een steeds meer kosmopolitisch denkend financiekapitaal, dat de tijdrumtelijke coördinaten van het bestaande politieke stelsel gradueel transformeerde, en het fordistisch compromis stap per stap ondermijnde. Het kon dat des te beter naarmate subalterne groepen een aantal nederlagen leden en een proces van politieke en sociale decompositie doormaakten. De beweging naar het politieke centrum en het onbegrip voor de inzet of het simpelweg aanvaarden van het neoliberaal programma door politieke organisaties die

de uitdrukking vormden van de arbeidersbeweging lijkt een hedendaagse vorm van transformisme. Het gebrek aan populaire steun (b.v. voor de Europese Unie) beperkt tegelijk de mogelijkheden van dit project en drukt het 'passief' karakter ervan uit.

Vormen van internationalisme, mobiliteit en flexibiliteit van onderuit werden toegeëigend en ingezet voor een herstructureeringsproces dat de macht van het kapitaal opnieuw kon versterken en stabiliseren. Terwijl Gramsci nog meende dat er een seculaire trend bestond in de richting van meer bewuste planning en verstatelijking, lijkt die tendens echter voor een stuk gekeerd⁴³. De staat poogt zich – uiteraard erg langzaam – uit de sociale en economische sfeer terug te trekken, en herstructureert zich tegelijkertijd onder de vorm van inter- en supranationale instellingen.

De notie 'passieve revolutie' is voor Gramsci een cruciaal interpretatiecriterium voor de historische ontwikkeling. Rond het begrip bestaat een groeiende literatuur.⁴⁴ Het is dan ook een aspect van Gramsci's werk dat lange tijd onterecht onderbelicht bleef.

Ongetwijfeld moet zijn poging om het unilineair vooruitgangdenken open te wrikken, nog wat consequenter doorgevoerd worden. Maar de passieve revolutie blijft een sleutelnotie om een aantal actuele trends te duiden.

Noten:

¹ Gramsci, A., *Selections from the Prison Notebooks* (SPN), Lawrence and Wishart, Londen, 1998, p. 109.

² Bijvoorbeeld Engels, F., *Introduction to Karl Marx's The Class struggle in France from 1848 to 1850*, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1895/03/06.htm>

³ SPN, p. 59.

⁴ Foucault, M., *Dits et Ecrits II*, Parijs, Quarto Gallimard, 2001, p. 606.

⁵ Gramsci, A., *Pre-Prison Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, p. 3 e.v.

⁶ "De passieve revolutie is in feite een techniek die de burgerij tracht aan te wenden als haar hegemonie op één of andere wijze is verzwakt." (Sassoon, A.S., "Passive Revolution and the Politics of Reform" in: *Approaches to Gramsci, Writers and Readers*, Londen, 1982, pp. 127-148).

⁷ SPN, p. 222.

⁸ SPN, p. 114.

⁹ SPN, p. 106.

¹⁰ SPN, p. 292.

¹¹ SPN, p. 161.

¹² SPN, p. 12.

¹³ SPN, p. 293.

¹⁴ cf. Sayer, D., *The violence of abstraction. The analytic foundations of historical materialism*, Basil Blackwell, Oxford, 1987.

¹⁵ "In de antieke en middeleeuwse staat was centralisatie, of die nu politiek-territoriaal of sociaal was (en de ene was louter een functie van de andere), minimaal. De staat was in zekere zin een mechanisch blok van maatschappelijke groepen, vaak van een verschillend ras: binnen de krijtlijnen van de politiek-militaire macht, die enkel op welbepaalde momenten ruwe vormen aannam, hadden de subalterne groepen een eigen leven, eigen instituties enzovoort, en soms hadden die instituties staatsfuncties die maakten dat de staat een federatie werd van maatschappelijke groepen met uiteenlopende functies die op geen enkele wijze aan mekaar ondergeschikt waren – een situatie die in periodes van crisis met extreme helderheid het fenomeen van de 'duale macht' liet zien (...). De moderne staat vervangt het mechanisch blok van maatschappelijke groepen door hun onderschikking aan de actieve hegemonie van de leidende en dominante groep, en heft dus bepaalde vormen van autonomie op, die niettemin in andere vormen opnieuw ontstaan, als partijen, vakbonden, culturele verenigingen." SPN, p. 54.

"De vroegere heersende klassen waren wezenlijk conservatief in de zin dat ze er niet toe neigden een organische integratie mogelijk te maken vanuit andere klassen, i.e. hun klassensfeer 'technisch' en ideologisch uit te breiden: hun opvatting was die van een gesloten kaste. De bourgeoisie poneert zichzelf als een organisme in voortdurende beweging, in staat om de hele maatschappij te absorberen en ze te assimileren tot haar eigen culturele en economische niveau." SPN, p. 260.

¹⁶ 'Instemming' of 'consensus' zijn concepten die Gramsci vaak gebruikt om die verhouding te kwalificeren. Dat lost het probleem niet op. De vraag is immers of consensus begrepen moet worden als het resultaat van een redelijk debat, of dat het ook kan gaan om de populaire instemming met een krachtige beslissing van een leidersfiguur.

¹⁷ SPN, p. 110.

¹⁸ SPN, p. 58-59.

¹⁹ SPN, p. 108.

²⁰ SPN, p. 113.

²¹ SPN, p. 109.

- ²² SPN, p. 113.
- ²³ SPN, p. 115.
- ²⁴ SPN, p. 191-120.
- ²⁵ Over deze problematiek, zie o.a. Telò, M., "The factory councils", in Sassoon, A.S. (ed.), *Approaches to Gramsci*, Londen, Writers and Readers, 1982, pp. 200-209; Tosel, A., "Américanisme, rationalisation, universalité selon Gramsci", in: Tosel, A., *L'esprit de scission. Etudes sur Marx, Gramsci, Lukács*; Parijs, Les Belles Lettres, 1991, pp. 227-235.
- ²⁶ SPN, p. 108.
- ²⁷ "Pessimisme van de rede, optimisme van de wil" luidt één van de meest geciteerde uitspraken van Gramsci. B.v. <http://www.marxists.org/archive/gramsci/1921/03/officialdom.htm>
- ²⁸ SPN, p. 109.
- ²⁹ Zelfs de hogeloonpolitiek van het fordisme moet niet zozeer begrepen worden als een compromis om het verzet te recupereren, maar als de creatie van een nieuwe gestalte van de arbeidersklasse binnen een kapitalisme dat met de aansluiting van massaproductie en massaconsumptie een nieuw relatief evenwicht bereikt.
- ³⁰ Negri, A., *The Politics of Subversion*, Polity Press, Cambridge, 1989, p. 75.
- ³¹ SPN, p. 302-303.
- ³² Cf. Texier, J., "Gramsci face à l'américanisme + Examen du Cahier 22 des Quaderni del Carcere", in: Tosel, A., *Modernité de Gramsci? Actes du colloque franco-italien de Besançon, 23-25 novembre 1989*, Parijs, Belles Lettres, 1992, pp. 347-380.
- ³³ SPN, p. 160.
- ³⁴ SPN, p. 272.
- ³⁵ SPN, p. 234.
- ³⁶ SPN, p. 229, 106-107.
- ³⁷ Buci-glucksmann, C., "State, transition and passive revolution", In: Mouffe, C. (ed.), *Gramsci and marxist theory*, Londen, Routledge & Kegan Paul, p. 233.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Marx, K., *The international Workingmen's Association. General Rules and Administrative Regulations*, <http://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1864/rules.htm>
- ⁴⁰ SPN, p. 239.
- ⁴¹ SPN, p. 110.
- ⁴² SPN, p. 110.
- ⁴³ Röttger, B., "Gramsci und die Kritik des hegemonialen Neoliberalismus", in: Hirschfeld, U. (ed.), *Gramsci-Perspektiven*, Argument-Verlag, Hamburg, 1998, pp. 134-155.
- ⁴⁴ Zie recent bijvoorbeeld Morton, A.D., *Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*. Pluto, London, 2007.